

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ БІБЛІЙНОЇ ЛЕКСЕМИ «ХРЕСТ» В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ УСНОРОЗМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті проаналізовано концептуалізацію біблійної лексеми «хрест» у фразеологічних одиницях народно-розмовного походження, зокрема виділено ядро й периферію семантичних реалізацій цієї лексеми. Також побудовано схему, яка репрезентує структуру концепту «хрест» у фразеологізмах уснорозмовного походження.

Ключові слова: хрест, концептуальна картина світу, уснорозмовний фразеологізм, концептуалізація, концептуальний аналіз.

Постановка наукової проблеми та її значення. В останнє десятиліття у зв'язку з розвитком лінгвоконцептології та лінгвокультурології зростає інтерес до вивчення слова як одного із засобів вираження концептуальної картини світу. В основі такого підходу лежить розуміння мови як процесу й результату світосприйняття народу, у якому відображено культурні, історичні й психологічні риси менталітету нації. Однією з ознак глибинної концептуалізації слова є його належність до складу фразеосемантичних єдностей. Адже, за визначенням І. Іванової, «фразеологізм є складовою ментальності нації, стрижнем «культурних конотацій» як частина мовної системи [...]. Фразеологічна одиниця може бути саме тією частиною мови, одиницею якої є носіями концептуального в культурному просторі» [4, с. 4]. У зв'язку з цим дослідження концептуалізації біблійної лексеми «хрест» в уснорозмовних фразеологізмах належить до актуальних проблем українського мовознавства.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Українська народна фразеологія неодноразово була об'єктом досліджень, найкраще вона вивчена в тематичному аспекті. Проте останнім часом з'явилося чимало публікацій, у яких описують фразеологізми, застосовуючи методику концептуального аналізу [2; 4 та ін.]. Концептуалізація лексеми «хрест» також була предметом наукових студій українських мовознавців. Зокрема, здійснено етимологічний аналіз лексем «хрест / христ» [6], досліджено концепт «хрест» в українських замовляннях [1] та зміни його семантики в художньому дискурсі [3; 5; 8]. Узагальнила ознаки концепту «хрест» Ж. Краснобаєва-Чорна, зазначивши, що для нього притаманні етнокультурне забарвлення, емоційність і оцінність, гнучкість, стереотипність і константність тощо [7, с. 41].

Мета статті – проаналізувати способи мовної концептуалізації біблійної лексеми «хрест» в українських фразеологізмах уснорозмовного походження, виявити регулярні семантичні відношення, у які вступає ця

лексема, і в такий спосіб доповнити уявлення про роль концепту «хрест» у мовній і концептуальній картинах світу українців. Основними джерелами дослідження було обрано фразеологічний і тлумачний словники.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Лексема «хрест» – одна з найбільш поширених у розмовному мовленні українців біблійних лексем і має такі зафіксовані тлумачним словником значення: 1) предмет і символ культу християнської релігії; 2) відзнака, орден, що має форму такого предмета; 3) предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою; 4) спосіб вишивання перехресними стібками; 5) перен. Страждання, випробування, що випали на чийсь долю [9, XI, с. 139]. Отже, у словниковій статті зафіксовано два основні типи значень лексеми «хрест»: сакральні й несакральні, пов'язані з його формою чи призначенням.

Проведений аналіз фразеологізмів дає підстави стверджувати, що ядром концепту «хрест» у народнорозмовних фразеологізмах є його сакральне значення, а саме: розуміння хреста як символу християнської релігії, на якому було розп'ято Ісуса Христа. У народній фразеології сакральне значення хреста концептуалізується у кількох вимірах, що продемонстровано на схемі структури концепту «хрест» в уснорозмовних фразеологізмах (рис. 1).

Рис. 1. Структура концепту «хрест» у народнорозмовних фразеологізмах

Як видно зі схеми, найбільш частотним у народній фразеології є вживання цієї лексеми у значенні найвищої сакральної цінності чи символу, на якому клянуться, записягаються, підтверджують правдивість своїх слів, хрестячись чи цілуючи хрест, наприклад: **На хресті записягатися (записягтися, записягнутися)** – давати обіцянку, клятву в чому-небудь, цілуючи хрест. Присягатися (присягнутися) хрестом [9, XI, с. 139]; **Давати хреста, заст.** Клястися, присягатися, хрестячись [10, II, с. 215]; **Цілувати (поцілувати) хрест (хреста)** – присягатися, клястися, цілуючи хрест [9, XI, с. 139].

У фразеологізмах такого типу концепт «хрест» може маркуватися прикметником-епітетом «святий», що підвищує загальну експресивність вислову: **От (ось) тобі (вам) хрест [святий], заст.** Запевнення в чому-небудь як клятва, записягання у правдивості своїх слів, дій і т. ін. [10, II, с. 935].

Також можна виділити групу народнорозмовних фразем, у яких запевняння у власній правдивості, щирості будується за моделлю накликання на себе неминучого сакрального покарання, символом якого є хрест, у разі промовляння неправдивих слів, порушення клятви тощо: **Побий (убий) мене [святий] хрест, заст.** Уживається як запевняння в чому-небудь, як клятва, записягання в правдивості своїх слів, дій і т. ін. [10, II, с. 935]; **Хай (нехай) мене [святий] хрест поб'є, заст.** Уживається як запевняння в чому-небудь, як клятва, записягання в правдивості своїх слів [10, II, с. 935]. Як бачимо, сакральне значення концепту «хрест» у таких фразеологізмах так само може підсилюватися експресивним синонімом «святий».

Близькі до наведених вище фразеологізми з лайливою конотацією, які актуалізують у концепті «хрест» сему «засіб покарання вищими силами»: **Побий (убий) тебе (його, її, їх) хрест [та його свята сила], лайл.** Уживається для вираження великого незадоволення чим-небудь [9, XI, с. 139].

Прикметно, що синонімами до фразеологізмів, у яких хрест актуалізується як засіб покарання, є одиниці зі стрижневими компонентами «сила Божа», «грим», «лиха година» як-от: *грим би мене вдарив; хай мене грим поб'є; бий тебе лиха година; бий тебе сила Божа* тощо. Очевидно, що з наведених синонімічних заміників концепту «хрест» у складі проаналізованих фразеологізмів «сила Божа» – найбільш близький до нього за значенням заміник, оскільки «хрест» у таких фразеологізмах якраз і виступає парафразом Божої сили, Божого гніву. Проте інші компоненти-замінники «хреста» у наведених фразеологізмах, такі, як «грим», «лиха година», можуть свідчити про більш давнє, дохристиянське походження фразеологізмів такого типу, у яких із запровадженням християнства один із компонентів, який уособлював гнів метафізичних сил, було замінено на християнський символ хреста.

Хрест як символ християнської релігії актуалізовано й у фразеологізмі **Хреста нема (немає) на кому, заст.** 'хто-небудь безсовісний, безчесний' [10, II, с. 546]. Тут відсутність цього символу в певної особи

маркує її як таку, що не визнає або не дотримується тих чеснот, моральних цінностей, які проповідує християнська релігія. Тому наведена фразема має різко негативне аксіологічне значення.

Хрест як символ християнської релігії можна використовувати і для етичної антитези, як-от у приказці *З одного дерева і хрест і лопата: хрестові ся кланяють, а лопатою гній викидають*. Саме розуміння хреста як символу найвищих чеснот і сакральних цінностей надає протиставленню афористичного звучання через контраст контекстуальних антонімів «лопата / хрест».

Із сакральним значенням пов'язане й розуміння хреста як символу страждання. Як відомо з біблійного переказу, Ісус Христос сам ніс дерев'яний хрест, на якому пізніше був розіп'ятий, до місця своєї страти. Саме з цим уривком Євангелія асоціюється «хрест» у таких фразеологізмах, як: *Важкий (тяжкий) хрест нести; Нести [свій] хрест* – терпляче переносити страждання, випробування долі [9, XI, с. 139]; *Нести/донести [свій важкий (тяжкий)] хрест*. Терпляче переборювати труднощі, незгоди, все те, що стало неминучим у чиємусь житті [10, II, с. 548]. Використання біблійного сюжету як основи для фразеологізму, безперечно, свідчить про його біблійне походження. Але не можна заперечувати й народнорозмовний характер цієї фраземи, про що свідчить як частотне використання її в усному розмовному мовленні, так і підсилення її експресивності синонімами з колоритом розмовності «важкий», «тяжкий».

Близька до цього значення семантика хреста у фразеологізмі, який створений на основі порівняння: *Як (мов, ніби) з хреста знятий*. Дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом [10, II, с. 343]. Наведена фразема також актуалізує у слові «хрест» сему «страждання», яка реалізується у зовнішньому вигляді людини.

Хрест як духовна зброя есплікується у приказці *На диявола є хрест, а на ворога меч!* Таке значення хреста у наведеному фразеологізмі актуалізується завдяки антитезі до слова «меч», у якому сема «зброя» є стрижневою, а відтак і спільною для обох слів («меч» і «хрест»), що робить їх контекстуальними антонімами.

Периферією концептуалізації лексеми «хрест» в уснорозмовних фразеологізмах є такі одиниці, у яких актуалізується розуміння хреста, більшою чи меншою мірою віддалене від сакрального. Наприклад, відтінок сакральності зберігають фраземи, у яких основною семою є «закінчення чого-небудь»: *Ставити / поставити хрест на кому, чому*. Переставати покладати надії на когось, щось, думати, згадувати про кого-, що-небудь [10, II, с. 857]. Привертає увагу негативне емоційно-оцінне забарвлення цього фразеологізму, мотивоване асоціативною фоною інформацією про хрест як елемент поховального обряду.

Про зв'язок значення цієї фраземи із сакральним розумінням хреста можна зробити висновок, проаналізувавши такий приклад, де сакральний

елемент значення більш очевидний: *Дивитися (поглядати) на хрест*. Цей фразеологізм – один із уснорозмовних парафразів на позначення швидкого наближення смерті, тобто закінчення людського життя. Адже хрест традиційно ставлять на могилах померлих, тому в наведеній фраземі його можна вважати іменниковою одночленною метафорою, переносне значення якої виникає на основі асоціативних зв'язків лексеми «хрест» із фоновими знаннями носіїв мови про ритуальне призначення цього знака.

На віддаленій периферії концепту «хрест» в уснорозмовних фразеологізмах знаходяться такі його актуалізації, у яких зв'язок із християнським сакральним значенням або відсутній, або неочевидний. Насамперед варто звернути увагу на ті уснорозмовні фразеологізми, у яких хрест сприймається лише як фігура, утворена пересіченням двох прямих ліній. Такі фраземи поширені в розмовному мовленні, хоча й не відзначаються великою варіативністю. Як правило, такі фразеологізми позначають положення рук або тіла людини: *Згорнути руки хрестом* – скласти руки хрест-навхрест [9, XI, с. 139]; *Розкинути руки хрестом* – широко відкинути руки під прямим кутом до тулуба [9, XI, с. 139]; *Лежати хрестом* – лежати, розкинувши руки під прямим кутом до тулуба [9, XI, с. 139]. Як видно з наведених прикладів, у фразеологізмах цього типу лексема «хрест» у формі орудного відмінка переходить у розряд прислівників, позначаючи спосіб виконання дії, внаслідок якої утворюється фігура «хрест».

Найвіддаленіша периферія концептуалізації лексеми «хрест» в уснорозмовній фразеології – це вживання її на позначення відзнаки, нагороди, ордена: *Нащо тії чини і хрести, коли кишені пусті* [9, XI, с. 139]. Можна констатувати, що в наведеному фразеологізмі зв'язок хреста із сакральною сферою майже втрачено, хоча в етимологічному аспекті (через зумовленість хрестоподібної форми ордена з християнською символікою) він, безперечно, існує.

Висновки та перспективи дослідження. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що в українських фразеологізмах уснорозмовного походження «хрест» концептуалізується насамперед із сакральним компонентом значення. Тому ядром цього концепту в уснорозмовних фраземах є розуміння його як символу християнської релігії. Периферія досліджуваного концепту теж більшою чи меншою мірою пов'язана зі сферою сакрального: від розуміння його як символу страждання і до позначення ним спеціальної відзнаки у вигляді хреста. Це може бути наслідком як глибокого вкорінення в етнічній свідомості українців християнсько-релігійного світогляду, так і свідченням більш давнього функціонування лексеми «хрест» як сакрального знака. У статті не було вивчено концептуалізацію таких дериватів концепту «хрест», як «хрестити», «хреститися», «хрещений» тощо. Тому представлені висновки можуть бути використані для їх подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Вакуленко В. Ф. Слова-концепти давньогрецького походження в українських замовляннях / В. Ф. Вакуленко // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – Дніпропетровськ: Літограф, 2010. – Вип. 9. – С. 17–25.
2. Венжинович Н. Ф. Про формування фразеологічної картини світу / Н. Ф. Венжинович // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 120–126.
3. Данілова А. Концепт «Хрест» у творах Ольги Кобилянської / А. Данілова // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Чернівці, 2011. – Вип. 545/546 : Слов'янська філологія. – С. 192–196.
4. Іванова І. Б. Фразеосемантичне поле «життя/смерть»: національні стереотипи та їх кореляції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спеціальність 10.02.01 / І. Б. Іванова. – К., 2008. – 20 с.
5. Ковтун А. Зміна семантики церковно-релігійного слова «хрест» у художньому тексті [Електронний ресурс] / А. Ковтун. – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua> (07.02.2017).
6. Козирева З. Г. Рудиментарні нашарування в літературній мові / З. Г. Козирева // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2002. – Вип. 5. – С. 104–113.
7. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – № 1. – С. 41–52.
8. Поворознюк С. І. Біблізми як стилістичні маркери поетичного дискурсу Юрія Іздрика (на матеріалі збірки «Календар любові») / С. І. Поворознюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : ВД «Родовід». – Вип. 769. – С. 28–32.
9. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР; Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
10. Фразеологічний словник української мови : в 2-х томах / уклад. Білоноженко В. М. [та ін.] – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

Калита Оксана. Концептуалізація біблейської лексеми «крест» в українських фразеологізмах розговорного походження. В статті проаналізована концептуалізація біблейської лексеми «крест» в фразеологічних одиницях уснорозговорного походження, в частині виділені ядро і периферія семантичної реалізації цієї лексеми. Установлено, що ядерна зона концепта «крест» в українських уснорозговорних фразеологізмах реалізується на основі розуміння креста як сакрального символу християнської релігії. Така реалізація відбувається в декількох вимірах: як найвищої сакральної цінності, як засобу покарання, для етичного протиставлення і т. п. Ближній периферія концепта «крест» – розуміння його як символу страдання або духовного зброю – також безпосередньо пов'язана з сакральним розумінням цієї лексеми. Більш віддалена периферія актуалізує в лексемі «крест» семантику відповідної геометричної фігури або відмінного знаку, ордену. В статті запропонована схема, що представляє структуру концепта «крест» в українських фразеологічних одиницях уснорозговорного походження.

Ключеві слова: крест, концептуальна картина світу, уснорозговорний фразеологізм, концептуалізація, концептуальний аналіз.

Kalyta Oksana. Conceptualization the Biblical Lexeme «cross» in the Ukrainian Colloquial Phraseologisms. The article highlights the issue of the conceptualization of the biblical lexeme «cross» in the Ukrainian phraseologisms of the colloquial origin, laying

emphasis on the identification of the nucleus and the periphery of the semantic actualization of this lexeme. It has been revealed that the nuclear zone of the concept «cross» in the Ukrainian colloquial phraseologisms is realized on the basis of perceiving the concept «cross» as a sacred symbol of the Christian religion. This realization manifests itself in several dimensions: the highest sacred value, a means of punishment, means/matter of ethical opposition, etc. The immediate periphery of the concept «cross» – perception of it as a symbol of suffering or spiritual weapon – is also directly related to the sacred content of the lexeme. Semes of a corresponding geometric figure or a sign, the Order of Merits is actualized in the lexeme «cross» as a more distant periphery. The article contains the scheme, designed by the author, which represents the structure of the concept «cross» in the Ukrainian phraseological units of the spoken colloquial origin.

Key words: cross, conceptual picture of the world, colloquial phraseologisms, conceptualization, conceptual analysis.

Стаття надійшла до редколегії 19.03.2017